

Füleki Gábor

Önmosolygó János

Elmélkedés Arany ontológiájáról és humoráról

Bolond Istókunk, drága Aranyunk! Aki ifjúkori panteisztikus élményében, s a halál pillanatában bizonytalán véglegesen felemelkedve: „Hang, szín, sugár lett, tér és mozgalom, / Ó a természet, a nagy és örök – / Mi ott henyél, csak hitvány földi rög.”, s aki keserderűs öniróniával szösszenhette el egy látszólagos civilizációs fejlődésbe vetett, de valójában immár megtört gerincű nemzet költőjeként: „Disznairól hajdanonta, / Konya fülű nyájról: / De ma hires Nagy-Szalonta / az ő Aranyáról.” Immár kétszáz esztendeje, hogy az őt nem szalonba szülő Nagyszalonta földes kis kunyhójában felsírt a kései, vézna testű újszülött, akit most – és mindenkor – a magyar nyelv talán legmélyebb érzékű és tudású mestereként ünneplünk.

Ő maga *Bolond Istókként* jelöli meg ironikusan önmagát – s az ezt kifejtő epikus költemény e máris sugallt kettősséget hordozza, mivel jellegben és időben eltolódott két részből álló „keverék mű, mely fejedre támad”, idézhetnének rá a költő *Sejtelem* című őszikéjéből a *Toldi*- s talán a *Csaba-trilógiára* is értett szavait.

Míg az első ének az objektív „költői beszélyek” sorába illeszkedik – bár a narrátor már itt is folyamatosan reflektál önmagára és a vers megalkotására –, addig a második ének már teljesen szubjektív, lírai önvallomás, hiszen a huszadik versszaktól kezdve Bolond Istók személye a lírikuséval teljesen összeolvad, s találóan felhasználva a népi mondást, a költemény lendületes, önironikus önéletrajzzá válik: „Egyszer »bekukkant Istók Debrecenbe«; (...) / Ott ül szerényen a »bagoly« terembe, (...) / Halvány, sovány alakját hosszú tóga / – Mint gyászlobogó a nyelét – fedi; (...) Étvágya is több, mint betöltheti; – / (...) Lelkét dicsőség vágya kergeti, / S mindig valami olyanért sovárog, / mit nem tanítanak a tudós tanárok. (...) / Sőt a tudásnak vonzaná is vége / Akármilyen szakban s mindenben egyaránt; / Ismerni ő mindent hő vággyal ége, / A Zend-Avesztát úgy, mint a Koránt”.

A kozmikus létérzés áhítatával – melynek egyébként ez az egyik első magyar költői megfogalmazása – szembeállítva a korabeli frontális oktatást, annak remek paródiáját olvashatjuk (mely ma sem veszített aktualitásából, sőt, a helyzet tanulói részről többszörösen leromlott): „Oh, hányszor elmereng a tiszta mennybe, / Hol a tejút és többi napkörök / Egy-egy láncszem tovább, a végtelenbe, / Hol milliárd nap és bolygó görög; (...) / De iskolában rettenté a sok / A+b, nagy $\sqrt{\quad}$, a dült ∞ -asok. (...) / De a padokban (ah, szánni való agy!) / »Magolni« kelle kő, virág *nevét*; / S ha kézről kézre járt valami ásvány: / *Brúgó* darabbá vált körútazásán.”

A tudást tehát inkább önképzéssel, belső tudását a természetben való lelki elmélyedéssel szerezte meg, s így: „Egy ismerethez mégis eljutott: / »Hogy semmit nem tud, annyit jól tudott.« (...) / Elméje mégis nyílt, gyarapodott: / Mint

testi étünk nagyrészen lemállik, / S mi bennmaradt, az *más anyagra* válik” – fogalmazza meg találó e világi hasonlattal az elme gyarodásának hatásfokát. Az önéletrajzi jelleget egyébként egyértelművé teszi, hogy a 44–46. versszakban egyes szám első személyű elbeszélésbe vált át Arany, látásromlása és a költői látás összefüggése kapcsán: „Ha mint egy fényrajz tárult vón’ elébem / Természet, ég, föld, hegy, mező, patak.”

Felidéződik bennem visszatekintve, hogy mindez, a különleges töredék első olvasásakor, tizenhat éves „egyszerű fejjel” még nem tűnt fel, csupán másodszori olvasásra fogtam fel a költemény önvallomás-jellegét. És végleges megértéssel, az újrafelismerés örömeivel tizenkilenc-huszadik életévem fordulóján. Mennyi mérhetetlenül finom önirónia, őszinte önreflexió nyilatkozik e második énekben! – akár önálló mű is lehetne, hiszen az első résszel mindössze a közös(?) főszereplő és a folytatás igénye köti össze, azonban a közöttük húzóó húszévnnyi távolság a cselekményt óhatatlanul „posztmodern”-né tévő szakadékot képez közöttük, melyet csak az említett „keskeny palló” hidal át. Ehhez járul még a harmadik-negyedik ének 1880-ból való vázlata, mely még különösebb folytatásként szinte az eddigiek meta-története lehetett volna, azonban megírása csupán terv maradt.

Bolond Istók tehát Arany János, aki akkoriban a nemzet legnagyobb költőjének tudhatta magát, ám ezt szégyenlősen mosolyogva, s egyben örök kételyben marcangolódva elutasította, s egy kései kétsorosában már csupán az örök esendő emberi lénynek vallja magát, s visszahúzódik a cusanusi nevezetes névtelenségbe: „Mi vagyok én? Senki Pál, / Egy fájó gép, mely pipál.”, s e szemlélet szellemében szintúgy azonosul a Városliget alapítójának lakonikus sírkő-feliratával: „Nyerd bár világi életedben / Ég s föld minden koszoruit: / Ne ved csak az, mit e ligetben / Egy sírkő rád olvas: *Fuit.*” (*Ének a pesti ligetről*).

Másrészt, „csokonaisan” tudva, hogy „az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon”, a mulandóság és a befejez(het)etlenség tükrében alábecsüli önnön lírai teljesítményét: „Barázda helyébe’ szántván sorokat, / Nem kérkedem ezzel, mert azt se sokat” – szerénykedik a *Vásárban* önéletrajzi vonatkozású soraiban. Ugyanígy szól a *Bolond Istók* második énekében, előre elbúcsúzza félbehagyott munkáitól: „Isten veled, jobb részem arany álma! / Hű Toldi, Csaba, isten veletek! / Oly messze a cél, oly magas a pálma! / Rég törve lelkem, és a test beteg.” A keleti restség és melankólia „ópium-gőz, latakia s ambra / Illat között” is hozzájárul ahhoz, hogy „Nem dolgozom, csak ha *valami* hajt; / Egyébkor lusta mélabú temet”, s így: „annyi »Első ének« várt reám, / Annyi kerített óriás »fenek«: / Hogy, amelyekben semmit sem haladtam, / Ezt még azok közt is utólrá hagytam” – nyilatkozik a *Bolond Istók* félbemaradásának okairól. Szerencsére a *Toldi szerelmét*, Petőfinek tett ígéretét beteljesítve, mely mint hajtóerő hatott rá, élete alkonyán be tudta fejezni.

A befejezetlenség réme egyébként már fiatalon is kísértette: „Meddő napok! Üres lapok! / Kezdet elég: de semmi vég. / Lesz-e idő valaha még, / Melyben erőt s kedvet kapok?” – kérdezi önmagától *Egy kis hypochondria* címet viselő, 1854-ben keletkezett rövidke versében, mely azért is érdekes, mert Weöres Sándor egyik kései, *Vers a pokolból* című, betegségét és időskori depresszióját megörökítő költeményének egyik sorát vélem belőle kicsendülni: „Csupa tökéletlen kezdet / és semmi vég. / De ennyi panasz / untig elég.”

Az életősz és a töredék-munka befejezetlenül maradó voltától sajtó félelem olykor belső biztatástól oldódik, amint azt a *Csaba-trilógia Előhangjában* olvashatjuk: „Az élet hegyének már tetején állok: / Emelkedtem eddig, ezután csak szállok. / Belátom az ösvényt, melyen idejöttem, / Derült is, borult is a lejtő mögöttem: / De ami elül van, azt borítja felleg: / Ki tudja veszélyit a lemenetelnek!¹ (...) / S nem lesz-e világi pályám köre csonka: / Bevégzetlen élet! bevégzetlen munka!... (...) Mi emel? mi tart fön? mi sugall? mi biztat?... / Kebelem egy hangja. Követem is aztat. / Egy hang, mely csilingel az égi madárban, / Hogy lerombolt fészket rakja késő nyárban; / Mely a pók fonalát százszor megfonatja, / Noha füstbe százszor menjen áldozatja; / S mely, hatalmasb szóval, a költőben riad: / »Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!«”

„Füstbe” remények, „félbe-szerbe” maradt művek, s mégis egész polcot megtöltő összkiadás. Milyen tűz égett ebben az apró természetű, ifjonti korától beteges testű ember szívében-elméjében, hogy többszörös megtöretése ellenére megalkotta verscsodáit? Fájlaljuk bár örökre, hogy a *Csaba-trilógia* csonka – bizony, csodás Egész lenne, ha megvalósult volna beteljesülése. Állítólag valaki nemrég megkísérelte befejezni. Ám Arany *arany* szavaihoz, szókinccs-bőségéhez ki nőhet fel? Inverzión szókapcsolatokat felvillantó hullámmain lebegő choriambus-sorait ki tudná továbbfűzni? A válasz nem lehet kétséges: csakis ő maga. E fájó hiány ellenére mégis egy rendkívül sokágú, horizontálisan és vertikálisan is gazdagan rétegzett életművet szemlélhetünk, mely megajándékozhat bennünket a műfaji-nyelvi-esztétikai teljesség ígézetével.

Sérülékeny érzékenység, finom (ön)íronia, népies-szókimondó humor, a magyar nyelv teljes birtoklása és tökéletes esztétikai felhasználása, kifogyhatatlan történetvilág, szembenézés a mulandósággal és metafizikai érdeklődés – talán e pontokkal lehetne kijelölni az Arany-birodalom főbb irányvonalait, termőterületeit.

Rendkívül érzékeny lelkialkatában azonban szerencsés, sőt szükséges elensúlyként rejtett egy vaskos, vidám humorú paraszti lény is, aki ugyan az évek múltával, a szaporodó gondfelhők nyomása alatt egyre inkább háttérbe szorult, teljesen azonban sohasem tűnt el, s még az utolsó versekben is előtör a józan humor, a felülemelkedés kísérlete, vagy legalábbis képzelet. Mert „minden illetésre szenved / A túlérző fájvirág”, azaz nebánsvirág (*Balzsamcsepp*), s szinte valamennyi költeményében ott lebeg a lemondó pesszimizmus; gyakran ez mégis egy pozitívabb, optimistább sztoicizmusba színesedik át, egyfajta „minden mindegy”, szinte keleti világlátásba, melynek találó allegóriája *A világ* című kis remeklése: „A világ egy rozzant csárda, / Rossz menedék télbe’, nyárba’ / Télbe’ fázol, nyárban ázol: / Mégis benne éjszakázol.”

Ám nem mindig ilyen nyílt ez a világerzékelési kettősség, gyakran – s főleg az epikai művekben – a sorok mögött megfoghatatlanul rejtőzik, megbújva egy jellegzetes szófordulatban, vagy akár egy ragban. S mégis kitapinthatóan érezni: ő erre gondolt. Magam előtt látom olykor íróasztalánál verscsíra fölé hajolva, hallani vélem túlfejtellen önelemző-önreflexív gondolatait (Minek-kinek ezt írni? Úgyis minden mindegy. De írni kell. S legyen akkor e gondolat épp

¹ Párhuzam-sorai megtalálhatóak az *Ősz felében*: „Hévvél haladni a tetőnek, / Borítaná bár kód, homály – / Míg fénybe ’most, a lejtővőnek / Ragyogva, de mögötte áll!”

önmaga ellentéte). Mosolyog, meg-megilletődve elborong, kitekint az ablakon kedves kertjére, majd onnan fel az örök égre, „míg tud csak egyet!” (*Bolond Istók*), az örök Isten időn túli létét.

Főként az „apróságok” tükrözik vissza ezt a mélyen önreflexív magatartást: az *Ex tenebris* – e csodálatos kis remeklés – egész életlátást, filozófiát tömörít három versszakba az ellentétek örök váltakozásából és az erős rövidlátásból fakadó tényleges megvakulás mindennapi fenyegetésének gondja felől jutva el az örök fényben való reményteljes bizakodásig: „Vagy, ha ez nem, a vakságnak / Kiürítem poharát, / S az »örök világosságnak« / Várom fénylő sugarát.”

Némileg bőbeszédűbb *Ez az élet egy tivornya* kezdetű „késeikéje”, melyben az ifjú óvatosságában elszalasztott, vígan öntékozló életmódot siratja, ám azzal, hogy kidallja, az alternatív életút választása annyira már nem is nyomasztja – noha a vers befejezése épp a duhajkodás, kicsapongás elmulasztásának pótolhatatlanságát fájlalja: „Kivel egykor én mulattam, / Többnyire már pad alatt van: (...) / Mért nem ittam úgy, hogy jó-rég / Én is a pad alatt volnék?...” Ám ő nagyon is tisztában van azzal, milyen nemesebb feladat vonta őt magasabb életútra.

Végtelen önmosoly vonul végig a *Bolond Istók* második énekében, s főként ott, ahol a józanul reális köznapi ember szemszögéből láttatja az irodalombúvárt, ifjú önmagát, a debreceni Kollégium diákját: „»Elég! elég!« kiált az olvasó, / »Mit érdekel s kit, e könyvek molya? / Az ilyenektől könyvtár, folyosó / Hemzseg, kiállhatlan egész faja; / Mozgó halálfej, létrataposó / Gép, a betű lelketlen szípolya; / Képzelve alacsony, kedélye száraz, / Érzése nincsen, vagy rideg, sivár az.«” Minden jelzőnek óbor-zamatát érezzük, s oly finoman fricskáz meg, hogy föl kacagunk: igen, nem alaptalan! Hiszen kívülről, a való életből nézve, mi, irodalmárok egy képzelt világban létezzünk, léteztetjük önmagunk.

„*A tölgyek alatt*” nro. 2 is hasonló hangvételt ölt magára, de ott mindez a névtelen levéllíró (Sárváry Antal) sértése visszatámadásának szolgálatában áll: a biztos, virtuóz verskezelés és a gondolati bukfenck messze túlszárnyalják s kifigurázzák a támadó levél tapintatlan, esetlen bunkóságát: „*A tölgyek alatt / Verset gabalyíték; / Ment, – homlokomat / Sem verte veríték;*”, igyekszik „komolyan” venni a kritikus „jótanácsait”: „»*A tölgyek alatt / Én ülni ne merjek, / Miután lettem / (Magam írom) gyermek.* –« / Nagy ménkü levélben / Jött parancsolat – »*Avagy írjak prózát / A tölgyek alatt.*«” Örvendezve veszi tudomásul, hogy puszta élete folytatását megengedhetőnek tartja Sárváry: „»*A tölgyek alatt / Babérijain ülve / Még élhet ugyan, / Nem irigylem túle.*”

E labdát visszadobó sorok már mosolyognak: Arany e vers megírásakor valószínűleg nagyjából már feldolgozta a sértő levél okozta első fájdalmat, s azon felülemelkedve, bölcsen széttekintve fogalmazta meg vaskos ironiájú válaszüzenetét – minden sor ezt a sugallatot hordozza magában. A legnagyobb magyar költő „verset gabalyít”, és még csak bele sem fárad a megterhelő munkába. Talán még fontolóra is veszi az otromba javaslatot: „írjon inkább prózát”!

S áttételesen felbukkan egy társadalomfilozófiai gondolat is, a „nyugat alkonya”, az imperializmus fázisába zápoló európai civilizáció látszólagosan szárnyaló, technikai fejlődése mögötti tényleges lelki hanyatlása: „»*A tölgyek alatt / Öreg hernyók másznak, / Melyek ifjan mint / Lepkék karikáztak; / Ez a világot rendbe, / (Visszára halad): / Aki hernyó, másszon / A tölgyek alatt!*«” A jel-

legzetes – főként idősebb korában megszorodó – kurziválások utalnak erre az áttételes jelentésre, s hogy mindez a világváltozás mennyire élénken foglalkoztatta kiegyezésünk láttelel-költőjét, sokkal konkrétabban igazolja mind a *Híd-avatás*, s mind *Az ünneprontók* záróstrófája, továbbá a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* című társadalomfilozófiai elégiája, mely elveti az örök béke megvalósíthatóságának felvilágosult ábrándját: „A mult időnek bölcsei / Századokon keresztül / Örök-mozgót követeltek / A véges emberésztül:² / Az új kor bölcsesége, mely / Amazokat neveti, / Az örök béke, *nyugalom* – / Veszszó-lovát kergeti. (...) És lenne béke, oly örök, / Mint isten szellemében; / Megkezdve itt, – állandóul / Folytatva majd az égben.” Mindezt a történelem tényleges folyása cáfolja, és Arany előtt már egy újkori népvándorlás víziója rémlik fel: „Nem lehet-é ismét egy új / Néparadás e földön? / Nézzétek a történetet! / S mondjátok, képzeldöm.”

A túlélrett, testileg elkorcsosult, szellemileg túlművelt társadalmak önnön pusztulásukat hordják magukban: „Midőn a renyhe társaság / Bűzhödt állóvizében / Új bűnök milliárdjai / Vannak keletkezőben; / Midőn a munka és vagyon / Egymástól messze esnek, / És a tökélyre vitt csalást / Mondhatni rendszeresnek; / (...) Midőn a gazdag megkövül, / És a szegény elfásul... / Egyszóval a polgárodás / Fordul reánk csapásul: / Akkor elétör egy vad nép / Szilaj vére s erénye / És elborit, mint a tenger / Hullámi, vagy fővénye. –” Vajon nem maróan aktuálisak korunkban beérve e sorok?

Lélektépő kettősségként viselte Arany saját kora minden terhét, kínját, a modernitásba átforduló magyar világ szülési (vagy vetelési?) fájdalmait. Erről tanúskodik nemcsak közismerten *Az örök zsidó*, hanem az *Örökké!* című kései töredéke is: „Prometheusz nem vagyok, de kínját érzem, / Mint régi Tantalusz szomjazva éhezem, / Fut perceim nyugalma. / Csak most világosak előttem a mesék, / A szüntelen fogyó s kiújuló vesék / És a tűnékeny alma.” A világ börtönné váló jellegét, az elidegenedést tehát nagyon is élénken megélte és kifejezte balladáiban, pl. a *Híd-avatás* öngyilkosai már a huszadik század társadalmi bajait, hangulatait előlegzik, *Az ünneprontók* fékevesztett haláltáncosai pedig a pokolra kerülnek; de ugyanily érdekes pillantást vetnünk egy kidolgozatlan versvázlatára, *A két madár* című tervezetre, mely az Ausztriával kiegyezett Magyarország valódi állapotának tükre lehetett volna, akárcsak *A poloska* című makámája volt a kiegyezés előttinek.

A benyomások, léttapasztalatok – főként az iméntiekhez hasonló negatívok – sokáig, fájón, lassan csillapodó amplitúdóval rezegtek a költő „tulérző fájvirág”-lelkében, és épp ez a nehezen kiküzdött, törekeny egyensúlyból való érzékeny kimozdíthatóság okozza, hogy Arany lelke pillanatonként változó táj: gyors elfelhősödések követtek lassú kiderüléseket, a felhők rajzos árnyéka állandóan a földre vetül, ám mindig kilátni egy őszi fényárban úszó területre.

² Itt felmerül tudatomból Babits szintén filozófiai alkotása, a *Hadjárat a semmibe*. *Strófák egy képzelt költeményből*: „és végtelenül végtelenbe méri / kis méterét a véges emberelme.” Vajon áthallás „hunyt mesterünktől”? S ez a sor *Vojtina Ars poétikájából*: „Ének se kell, csupán hangos kiáltás”, szintén Babits-sorra rímel: „nem takart seb kell, inkább festett vérzés!” – *Arany Jánoshoz* című verséből. Másutt Weöres-verssorokat hallok ki Arany verseiből, aki nem véletlenül írt *Negyedik szimfónia* címmel a Mester előtt tisztelgő hosszú költeményt.

Őt magát előrelátásra tanította a lelki tapasztalat: jobban a komor árnyaknak kell örvendezni, hiszen a mulandóság rájuk is vonatkozik, szükségszerű napverőfény követi majd őket: „Keserűből jön az édes, / édesből a keserű; / Rekkenő nap nyugta kétes, / Szebb, borúra várt derű.” – fogalmazza meg a már említett *Ex tenebrisben*.

Árny és derű az évek beérésével valószínűleg már egyszerre lehetett jelen Arany kedélyében, ha lelkiállapota a sztoikus nyugalmat meg tudta őrizni; túlsúlyra egyik vagy másik csupán egyensúly-eltoló külső hatásra juthatott. Többnyire sajnós a ború, mint a már említett *Gondolatok a béke-kongresszus felől* emberiség megjavításában joggal kételkedő soraiban: „Hiú szándék! vesztett erő / Ily küzdelemre szállni, / Megáradott nemes lelkek / Sziklába vert hullámi! / A megkövült gonoszságból / Melynek tövén kihaltok, / Nem érdemes, ha mit talán / Századokig lenyaltok.” A reformkori-szabadságharci csalódás visszhangzik e gondolatokban, melyet a kiegyezés kora csak újabb reményvesztésekkel, modern megdöbbenésekkel, atomizálódás-tapasztalatokkal sokszorozott; ugyanakkor a „lenyaltok” szó kajla hétköznapisága mégis némi humoros iróniát elegyít a komor sorokba.

A testi-lelki bajokat szaporító 1880-as esztendő azonban már a maradék jókedvet, derűs életszemléletet is elsodorni látszik: jusson eszünkbe az aggasztánnak tűnő költő ekkori lemondó, fájó tekintetű fényképe. Akiról az készült, egy elmúlt és egy eljövendő világ összes súlyát hordozta meggörnyedő vállain. Ekkori kis létösszegző költeménye, az *En philosophe* hűen tükrözi ezt a lelkiállapotot, mely a kor *fin de siècle* hangulatának magyar változatát és a költő egyéni sorsának megkeseredését ötvözi: „Nem marad Kómosz velem, / Csak a szende múzsák,³ / Csak a humor-nélküli / Puszta nyomorúság.” Ez a pusztaság már az életből való kilépés határvidéke, Oidipusz kopár kolónoszi ligete, tibeti remeték kopasz hegycsúcs-tája.

Ez az őszi-télelői léthangulat lengi át *Nem kell dér...* című három versszakosát, melynek minden strófájában előfordul az „ősz” szó: „Hátha dér-fagy, bú-gond érte, / Ősze is már késő: / Hogy pereljen sorsa ellen / A szegény lomb és fő!...” S ugyanez az életérzés a *Még egy* című nyolcsorosban: „Mit is akarsz?... nézz az időre: / Ősz van, s neked bús télre jár, / Szemedben köd lett a sugár, / Dér, hó leszállott a tetőre. / Nyílhatnak a fán csalvirágok; / Nem lesz érett gyümölcse már; – / Hallgat minden dalos madár: / Csak – a beszédes liba gágog.”

Az őszi hangulatokhoz, az elmúlás képzetköréhez való vonzódás egyébként már ifjúkorától jellemző rá, Arany fiatalon is öreg lélek, gondoljunk csak a *Toldi estéjének* indítására; halál és ősz motívumának ötvöződésére érdemes idézni közismert, emblematisz kezdő sorait: „Őszbe csavarodott a természet feje, / Dérré vált a harmat, hull a fák levele, / Rövidebb, rövidebb lesz a napnak útja, / És hosszúkat alszik rá, midőn megfutja. / Megpihen legszélén az égi határnak / S int az öregeknek: »benneteket várlak!« / Megrezdül a feje sok öregnek erre: / Egymásután mégis mennek a nyughelyre.” A *Buda halálának* felütése szintén októberi létérzést örökít meg, mintegy zöldesbarna szibillai jóslevélen lelve rá az elmondandó regére: „Hullatja levelét az idő vén fája, / Terítve hatalmas

³ E verssor másik változata: „Sem a szende múzsák,”

rétegen alája; / Én ez avart jártam; tűnődve megálltam; / Egy régi levélen ezt írva találtam.”

De még a költő tavasz-ábrázolásai is nyár végi hangulatot árasztanak: „Szeretem, hogyha – mint tavasz-mezőn / Árnyéket napfény – tréfa úz komolyt; / Ez a hullámos emberszív *nedélye*: / Halandó létünk cukrozott epéje.” – vetítik az őszies életérzést tavaszba a *Bolond Istók* első énekének sorai.

Korábbi alkotásaiban a tiszta, tavaszias derű, a csengő humor jóval nagyobb arányban kap szót, egyik legvidámabb, legfesztelenebb alkotásának, *A Jóka ördögének* jovialis tizenkettesekben görgő befejezése mindig őszintén megnevettet, hiszen Jókát a pokolban is házsártos felesége mellé dugják, akitől életében éppen megszabadulni kívánt és már véglegesen függetlennek vélte magát tőle: „»Jaj« kiáltott Jóka, »odavagyok! végem! / Hát nem elég volt-e már teveled égnem? / Itt is, a pokolban, jössz megint kinozni: / El se tud az ember békével kárhozni! (...) / Jaj! ne bánts, ne kínozz, férjünk össze szépen: / Térjünk el egymástól, édes feleségem! / Neked is könnyebb lesz, nekem is könnyebb lesz, / Hidd el, a pokol is mindjárt hűvösebb lesz. « (...) / Nem tudom, mit felelt Júdit asszony néki, / Elég a hozzá, hogy ő most is a régi.”

Ugyanez a derült vidámság teszi könnyedén lengővé a *Pázmán lovagot*, *A malac búcsúzását* vagy *A fülemilét*. Ott sugárzik *A nagyidai cigányokban*, *A bajuszbán* – ám mindezt a Bach-korszak sivársága, Juliska halála és a kiegyezés felemás volta elsodorja; élete végén mégis bűvópatakként tör elő a kései szösszenetekben szinte fekete humorként, illetve lefojtottabban *A csillag-huláskor* apróverseiben.

Ezek nem „komoly” munkák, épp ezért mutatják meg őt közvetlen, igazi őszinteségében, akár két sorban is: „Itt nyugosznak a honvédek, / Könnyű nekik, mert nem élnek.” (*Emlékre*). Csattanósan nyilatkozik hasonló sorpárban a költészet hiábavalóságáról is: „Nincs már széna, nincsen abrak, / Édes munkám, tűzbe csaplak!” Hasonló hangvételt üt meg a *Gyöngyösiád* epigrammatikus költészettani tanácsa és *Az orthológusokra*-ciklus, mely Aranynek a modern nyelvtudomány vizsgálati módszerei fölött érzett bosszankodását tükrözi: „Boncold csak nyelvész! hát baj, hogy az áldozat elvész? / Tartozik ez tereád?... Egy bizonyos: *nem anyád!*” – foglalja belső rímű disztichonba a túlzottan analitikus szemléletmódúnak érzett szókészlettannak és finnugrisztikának adott fricskáját, akik: „Kisütik, hogy a magyar nyelv / Nincs, nem is lesz, nem is volt; / Ami új van benne, mind rossz, / Ami régi, az meg tót.”

A jövevényszavak ma elfogadott nyelvünkbeli mennyiségének feltételezését túlzottnak érzi, őt, a legnagyobb szókincsű magyar költőt, bántóan érinthette ez a tudományos tény: „Ahogy indult a nyelvészet árja: / Árpád nyelve csak ferdített *árja*” – utal feltételezett-feltárt indoeurópai szóátvételeink sokaságára. Mindebből a Herder-jóslat és a pánszlávizmus fenyegetését is felerősíti képzetársító szelleme: „Ezután már hát hiába / Küldtök vissza Ázsiába, / Illünk az orosz igába, / A nagy Szláviába.” E sorok jóslatértékűnek bizonyultak, s talán még ismét részesülünk belőle.

Kiábrándult nemzethangulatában paródiát tervezett a *Szózatra*; a kiegyezés korában immár ezt a szatirikus hangot érezte időszerűnek, ám mindössze öt versszak parafrázisa készült el, kidolgozását a saját jelenében tapasztalt hiábavalóság tudatában hagyhatta abba: „Hasadnak rendületlenül / Légy híve,

ó magyar! / Bölcsődtől kezdve sírodig / Ezt ápd, ezt takard.” Itt már nem a magasztos nemzetmentő eszme, hanem az alávetettségbe való beletörődés szólal meg, az idealizmusból alászálltunk a materialista szemléletbe: már nem a haza, az eszme a fontos, hanem a jóllakott, gömbölyű has, a pusztá anyagi jólét, a spengleri fellah-túlélés.

A humor szolgálatában felhasználta a materialista tudományosság eredményeit és korabeli szóhasználatát is, körmönfont, nyakatekert disztichonokban fogalmaz meg líraian egzakt tudományosságú napfelkeltét *A reggel* című verse, melynek berekesztése csattanót rejt: „Testem is a hőnyt likacsin már veszteni kezdi, / Adieu természet! Vissza lakomba megyek.”

Érdekes, véletlenszerű párhuzamként emlékeztet Mallarmé jóval később keletkezett ironikus köznapi dalaira 1860-as *Cylinder* című, már szimbolista jelentésáramlást beindító mikroverse: „A kalapom cilinder / Nem holmi csekélység; / Ha fölteszem: magasság, / Ha leveszem: mélység.”

Próbálta humorral szemlélni önnön számos betegségét is; Arany kórképeit ismerve ez egyáltalán nem lehetett könnyű, hiszen a fizikai fájdalokat és leromlást szinte lehetetlen kívülről, felülemelkedve szemlélni: „Tegnap mint ma / Hurut, flegma, / Gyilkos asthma / Emphysema, / Meg rheuma, / Örök téma” – nyilatkozik *Elégiák* című fürgé sorú bökversében az idősek állandó témájáról, kínzó betegségeikről.

Saját életének végességét szintén kesernyés derűvel szemléli, a testi-lelki gyötrelmek felőrő garmadája után élete alkonyán már nem félt a haláltól: „Nyolcvan év / Ritka szép; / Hetven év / Jó, ha ép; / Hatvannégy esztendő: / Untig elegendő” – konstatálja nyugodt elfogadással önnön, már elmúlásra érett állapotát *Évnapra* című „apróságában”, melyhez hasonlókat több születésnapjára is alkotott: egyet szintén *Évnapra*, egyet pedig *Sejtelem* címmel, mely önbeteljesítő jóslatként, megrendítően letisztult egyszerűségével a középiskolai szöveggyűjtemények Arany-fejezeteit szokásosan zárja: „Életem hatvanhatodik évébe / Köt engemet a jó Isten kérébe, / Betakarít régi rakott csűrét, / Vet helyemre más gabonát cserébe.”

Arany, aki rendkívül mély metafizikai gondolkodással rendelkezett, viszonylag kevés ilyen tematikájú költeményt alkotott. A lét és Isten mibenlétén, miértjein való vívódásai főként fordításaiban (*Hamlet*) és a Madách-tragédia filozófiai vonatkozásainak elmélyítésében mutatkoznak meg. De felcsillámlik egy-egy ontologikus versszak a *Toldi estéjében* és a *Buda halálában* is.

Konkrétan metafizikai-filozófiai költeménye mindössze négy van: a *Dante, a Honnan és hová?*, a *Bolond Istók* és az avval együtt rezgő *Vojtina Ars poétikája*. Ezek egy igen mély lélekről vallanak. Ez a lélek majdnem mindent megtapasztalt, amit az élet adhat és elvehet, fölemelő nagyszerűségeket, megalázó kicsinyességeket, eltíró veszteségeket – és mindezt rezignált, bölcs mosollyal átértette-átérlette.

Arany mindent tudott. S képes volt élményvilágát természetadta egyszerűséggel légtiszta, mesterkéletlen költészetté szűrni, mely már maga az „önmagánál szebb, dicsőbb természet”, maga a világ, melyben ő maga, költve is azt, feloldódik: „Olvasni fűbe ha telepedett, / Nem olvasott, – csak egy mohlepte cser-tőn / A mikrokosmost, sürge hangyabolyt / Órákig nézte, amint föl- s lefolyt. / Vagy elbocsátá lelkét ringatózni, / Szellő fuvalmán, bólintó galyon, /

Felhők futásával versent hajózni, / Hanyatt terülve egy partoldalon, – / Engedte önmagából kilopódzni: / Hang, szín, sugár lett, tér és mozgalom, / Ő a természet, a nagy és örök – / Mi ott henyél, csak hitvány földi rög” – fogalmazza meg ezt az ifjúkorában átélt természet- és istenélményt a *Bolond Istók* második énekében. A legparányibb létezőktől a leghatalmasabbakig igyekszik mindent átölelni pillantása; az előbbit a moha és a hangyasokaság, míg ez utóbbit a szellő és a felhők jelképezik. S mindez egy magasabb, világírányító harmóniába olvad össze, melynek ő, a szubjektum is része, megteremtve objektív élményeiből egy másik világot, önnön lírabirodalmát. Panteista extázisban olvad össze szelleme a természettel, mely mintegy Istenként hordozza őt, az ő nemesebb, lelki részét, mely szinte kilép e világi hordozójából, a „hitvány földi rög”-ből.

A *Honnan és hová* a modern materializmus lélek- és egyben Isten-tagadását veti össze a hagyományos, szakrális világképekkel, jellegzetes, gondolatritmikus ismétlődéseket alkalmazva: „Mily rövid az élet...! / Mint hullócsillag futása, / Mely földünk körébe jutva, / Lángra gyúl, és tűz-barázdát / Írva elszalad, gyorsabban, / Mint egyet pillantanál.”⁴ Megfogalmazza a tudomány álláspontját: „Most a szellemet tagadják: / Semmi az, csupán anyag, / Agyvelő, vér és ideg / Összhatása, mely azonnal / Véget ér, ha szétbomol / Agyvelő, vér és ideg.” Arany nem tudja elfogadni ezt a szemléletet, a gondolkodó lélek nem tagadhatja meg önmagát, s a tudomány is járhat tévúton; hisz egykor a meteorokat is ellobbanó égi párának hitték, „S ím, ma áll, hogy égi bolygó –”. Ugyanígy a lélek is lehet örökkévaló, és földi halálát követően, akár lélekvándorláson is átesve: „Lesz idő, hogy visszatérhet / Régi nemes alakjába, / Megtisztúlva szabadon: / Vagy a »boldogok szigetjén«, / mint hivé a boldog hellén, / Vagy az üdvezültek helyén, / Mint reméli a keresztyén, / Lesz dicsőebb folytatása: / Én ezt meg nem tagadom. – / Mit hisz a tudós? ő lássa.” Azaz: legyen mindenkinek az ő világnézete és hite szerint. A vers önnön életpályája, emberléte kicsinységének nyomatékosításával zárul: az őt, mint hullócsillagfényt feljegyző tudós talán magát Istent jelképezi.

Dante című episztemológiai költeménye szintén a megismerés határait fessegeti; a Dante születésére emlékező olasz pályázatra készült alkotást német fordításból maguk a bírálók is a legjobbnak ítélték, bár sajnálták, hogy nem a kért nyelveken íródott: „Állottam vizének mélységei felett, / Sima volt a fölszín, de sötét, mint árnyék; (...) De örvényeibe nem hatott le a szem, / Melyeket csupán ő – talán ő sem – ismert. / Csodálatos szellem! Egy a mérhetetlen / Éggel, amely benne tükrödzik alattam! / (...) E mélység fölött az értelem mér-ónja, / Mint könnyü pehelyszál, fönnakad, fölleben” – nyilatkozik Arany Dante *Isteni színjátékának* rá gyakorolt hatásáról (melyet egyébként fordítani, sőt parodizálni is elkezdett *A kis pokol* címmel), majd elmélkedve folytatja: „Lehet-é a szellem az istenség része? / Hiszen az istenség egy és oszthatatlan; / Avagy lehet-é, hogy halandó szem nézze / A szellemvilágot, teljes öntudatban?” – kérdezi Arany újra az örök teológiai-filozófiai kérdéseket, Dante fő művét záró Isten-látása kapcsán.

⁴ Érdekes a meteor-kép párhuzamossága Vajda János üstökös-képzetével, mely szintén ezekben az évtizedekben keletkezett.

A transzcendenciáról e verseken túl mégis többnyire inkább az elhalkuló némaság beszél nála, a sorok között felsejlő párás-misztikus hangulatok: „Léptök után a lomb megsuhan ott és itt; / Szent a manók éje: fű, fa, virág csitt! csitt!...” – sugalmazza a fensőbb hatalmak előtti elnémulást a *Buda halála* ötödik énekének záró sorpárja. Elég aztán, ha csak a *Toldi estéje* második versszakára gondolunk – szinte plótinuszi vagy védikus filozófiaként a nap jelképezte Brahma/Isten e világba szétszóródó tükröződése: „Így pihent akkor is; így tekint vissza; / Síma volt a mező, a menny pedig tiszta; / Milliom kis naptól ragyogott a mező; / Akárhova nézett, csak azt látta: ez ő! / Itt egy tócsa tükrén, s felvetődő halán, / Ott egy kis bogáron, s a gyep pókfonalán, / Mindenütt, mindenütt, meddig szeme kilát, / Láthatá a vén nap önnön ia-fiát.”

Hasonlóan transzcendens élményt megörökítő strófákra bukkanunk a *Buda halálának* nyolcadik énekében is: „Csillagok a földön csillámlani szűntek; / Zárva le minden szem, tüzek is eltűntek; / De az ég nagy sátra, a magosan mélylő, / Szerzte ragyog – s víraszt az örökkön élő.”

A lét e kettőssége, Isten és világ, test és lélek dualitása költészettani szinten is megmutatkozik Arany elmélkedéseiben és munkamódszerében. Szerinte a költemény is kettős lény: versteste és magasabb, szellemi jelentése van, és a kettő e világban elválaszthatatlan, akárcsak a test és a lélek. Elítéli a csupa fellegekben járó ideákból szótt költészetet, szükségesnek tartja a verset, mint elrugaszkodni akaró léggömböt féken tartó józan nehezekek, szabályozó kötelek létét. Ezt saját költészetének gondos műformáival, mindennapian érzékletes, zamatos szóképeivel meg is valósítja: „Mindig marad – ha a fejére áll is – / Őnála valami vaskos, *reális*” – vallja a *Bolond Istók* második énekében. Igen, Arany reális, a valóság világából meríti képeit, melyek szinte kézzelfoghatóan kitapinthatók, belső látásunkkal plasztikusan érzékelhetők.

A költészet realitás és elvontság közötti lebegését több verse is boncolgatja, elsősorban *A sárkány* és a *Vojtina Ars poétikája*. Ez utóbbi így szól a szükséges „tőkesúlyról”: „De, hogy ne szálljon vakmerőn veled, / A léghajót csinján mérsékeled, (...) / Ily célra megjár a *bölcselmi* eszme, / Különbén anyyi, mintha kár baveszne. / S amit *tapasztalsz*, a *konkrét igaz*, / Neked valóság, egyszersmind *nem az*.” A tökéletes ideálokba révülő elme előbb-utóbb vissza kell zökkenjen a nehézkes e világi valóságba: „Itt, itt a nimfák! itt a cháriszok!... / Az utcán por, bűz, német szó, piszok” – ábrázolja mindezt, konkrétan Budapestet átfogó panoráma-tekintetéből a mindennapi utcai valóságra váltva fókuszát. Hasonló gondolatok e mű testvéverseiben is megfogalmazódnak, melyek a *Vojtina levelei* öcscséhez 1–2., illetve a *Báró Kemény Zsigmondhoz* című ismert líratani alkotásai.

Ugyanez az eszmefuttatás vonul végig *A sárkány* sorain, a papírsárkánynak üres önhiittsége, a földtől való elszakadásának hiú vágya okozza vesztét: „Mit! Nem vagyok én az / Ég üstököse, / Pályámat a földhöz / Hogy *semmi ne kösse?* / Föl, föl csak azért is! / Mindegyre fölebb! / *S te nyomoru cérna*, / Pokolba veled! (...) / Most elszakad / A kötelék / És ő szabad! / »Övé az ég.«” Ám korlátlan szárnyalása kétes, s mint Ádám a *Tragédiában*, visszazuhan a földre: „De mily szerencsés baleset! / Éppen egy tócsába esett.” A légüres idealizmus hasonló kritikája szólal meg tömörebben *Emlékül* című pár sorosában: „Ha levette gyarló testet, / Úgy, mint ideállá fested, / Lengne hozzád tiszta szárnyán / Ez a szellem: elbocsátnám.”

A kérdéskör álom és való ellentétéként (vagy párhuzamaként?) is megnyilatkozik *Álom és vágy* című kétsoros epigrammájában: „Álmaidon ne törődj, mert amit az emberi elme / Vágyva remél ímett, azt látja, ha álmodoz, éppen.”

Áttekintve e határtalan líravilág néhány tartományát, felmerül az összegző kérdés.

Mit ad Arany az embernek?

E tanulmány összefoglalásaként már csupán személyes tapasztalatom vallhatom meg. Arany János tökéletesre érlett, mély lelkeségű költészete 1996 őszén áradt be tizenhat éves szívembe, és ébresztett rá arra, mi lehet a költészetben mérték. A *Toldi estéje*, a *Buda halála* lényem örök részévé vált akkor. Balladáit, elégiko-ódáit, szösszeneteit, időskori töredékeit szintén. Verskristályok és kristályszilánkok. Egyetemista koromban a *Bolond Istók* említett derűs öniróniája, mely lelkeimmel egygyéforrott. A fent érintettek közül csak néhányat kiemelve: az *En philosophe* és a *Nem kell dér...* kései megkeseredettsége. A *Honnan és hová?* és a *Dante* egzisztenciális hangvétele. Tanulmányai, komótos-temperált prózája. Az eredetivel egyenértékű drámafordításai. Angol közvetítésű kínai, indiai átültetései. A *Keveháza* entuziasztikusan viharos-sodró lendülete. Hosszan lehetne folytatni. Nemes aszúbornak érzem Arany minden sorát, melyek mögött többnyire – a már említett, gyakran csak árnyalatként érzékelhető – transzcendens dimenzió rejtőzik.

Későn érő, őszi költő, már ifjan is őszi kéket alkotó. Ha, mint Petőfi, huszonhat évesen meghal, nem is ismernénk nevét. Hatvanhat évével gyűjtötte be Goethehez, Malherbe-hez hasonlítható klasszikus-romantikus verstermését. A magyar nyelv kincses mezejének szó-virágaiból összeérlett méz gazdag életműve, melyről – idézve a *Toldi szerelme* tizenegyedik versszakából akár önmagára is értelmezhető szavait – bizton elmondható: „Tiszta mint az arany, illatos, mert rajta / Kedvesen megérezett a virág zamatja.”

Gyógyító harmóniát sugároznak Arany kincses sorai, kiegyenlített andantedallamvonalai balzsamként vonják be a lélek kérges sebeit. Kevés költőnél tapasztalom ezt a belső elcsendesedést, megnyugtató energia-kiáramlást, melyben oly nagy hiányt szenvedünk, s melyre kiüresedett korunkban épp ezért egyre inkább szükségünk van.